

شاخصه های اخلاق مداری در گفت و گو با نسل زد با تاکید بر مناظرات امام رضا (علیه السلام)

سمیرا زرنینی^۱

چکیده

از مصادیق خاص در رفتار ارتباطی بین انسان ها، مناظره می باشد. این رفتار ارتباطی خاص نیازمند الگویی اخلاقی است تا از آسیب های پیش روی آن دور شود. مناظرات امام رضا (علیه السلام) به عنوان یک انسان کامل، حیث هدایت گرانه و الهی داشته، باعث به منافی برای طرف مناظره می شود. نسل زد دارای رفتارهای خاصی است که ناشی از تأثیرات تکنولوژی و محیط فرهنگی-اجتماعی است که در آن بزرگ شده اند. لذا این پژوهش با بهره گیری از روش توصیفی - تحلیلی، به دنبال دستیابی به شاخصه های اخلاق مداری در گفت و گو با نسل زد با تاکید بر مناظرات امام رضا (علیه السلام) است. با مطالعه مناظرات امام رضا (علیه السلام)، شاخص های اخلاقی ده گانه ای در گفت و گو با نسل زد از جمله: تواضع، پرهیزکاری، مدارا و تسامح دینی، عدالت خواهی، حسن نیت و معرفی نموده. مقاله پیش رو به تبیین این شاخصه ها در ایجاد یک مناظره اخلاقی پرداخته، علاوه بر اینکه نشان می دهد مناظره اخلاق محور، مقبول ترین نوع آن و نتیجه ای به سود هر دو طرف می باشد.

واژگان کلیدی: اخلاق مداری، امام رضا (علیه السلام)، شاخصه، نسل زد، مناظره.

^۱ طلبه سطح دو، حوزه علمیه الزهراء (سلام الله علیها) همدان، لیسانس مهندسی دانشگاه بو علی همدان. smyrazryny@gmail.com

مقدمه

یکی از مهمترین شاخصه‌های تربیت، تربیت صحیح و متناسب با آموزه‌های اخلاقی و دینی است. از مهمترین دغدغه‌های همیشگی خانواده‌های ایرانی و مربیان به دلیل عدم شناخت از معیارها و آموزه‌های دینی مبحث تربیت می‌باشد. به دلایل فراوانی از جمله جهانی شدن و ورود گسترده فناوری‌های اطلاعاتی و ارتباطی به زندگی روزمره افراد تغییر و تحول شگرف و در عین حال خطرناکی رخ داده است. مکتب حیات بخش اسلام بهترین نوآوری را در شیوه‌ها و روشهای تربیتی برای پیروان خود ارائه داده است که کشف و استفاده آنها ره توشه بزرگی برای پیروان این مکتب به شمار می‌آید و از نظر الگویی چنین شیوه‌ها و روشهایی را می‌توان در قرآن کریم و نیز در زندگی عملی و رفتار و گفتار پیشوایان دینی و مربیان بزرگ بشریت جستجو کرد. چون روش معصومان برگرفته از مکتب توحید و آموزه‌های دینی است. با نگاهی به زندگی ائمه (علیه السلام) می‌توانیم مشابه وضعیت امروز را در زمان امام رضا (علیه السلام) بیابیم و با الگوگیری از ایشان در جهت یافتن شیوه درست تعلیم و تربیت عبادی بکوشیم. نکته‌ای که در سیره امام رضا (علیه السلام) به چشم می‌خورد، مناظرات بسیار مفید و کارآمد ایشان است که می‌توان از آن‌ها به عنوان نمونه کاملی از تربیت درست عبادی یاد کرد.

در پیشینه این پژوهش، مقالاتی در این زمینه و در ارتباط با موضوع پژوهش به صورت پراکنده نوشته شده است و هرکدام از این پژوهش‌ها به یک بحث در ارتباط با این موضوع پرداخته‌اند از جمله در مقاله: عصری سازی شاخصه‌های اخلاق مدارا در گفت و گو با نسل زد بر مبنای مناظرات اعتقادی امام رضا (علیه السلام)، مولف: خالویان مینا و دیگران، (۱۴۰۳) در این مقاله شاخصه رفق و مدارا را در مناظرات ایشان بررسی نموده و تلاش کرده اند راهبردهای ایشان را با شرایط و وضعیت موجود تطبیق دهند و راهکارهای نوین را با الگوگیری از سیره رضوی ارائه کنند. مهمترین شاخصه‌های عصری سازی مناظرات اعتقادی امام رضا (علیه السلام) با توجه به ویژگی‌های نسل نوین است. در مقاله: زمینه‌ها و پیامدهای مشارکت نسل زد در تنش‌های سیاسی - اجتماعی ایران، مولف: حسین دوست محمدی، (۱۴۰۱) به این پرداخته شده که چه زمینه‌هایی منجر به ترغیب نوجوانان و جوانان به کنش سیاسی گردیده و چه نتایجی بر آن مترتب است. در مقاله: چالش‌های حکمرانی جمهوری اسلامی ایران در شبکه‌های اجتماعی با محوریت جوانان نسل زد، مولف: اسماعیل کازرونی و دیگران، (۱۴۰۳) در این مقاله به چالش‌های حکمرانی جمهوری اسلامی ایران در شبکه‌های اجتماعی با محوریت جوانان نسل زد پرداخته شده است. ولی در این مقاله حاضر سعی شده است که تا ضمن پرداختن به مفاهیم این پژوهش، به شاخصه‌های اخلاق مداری در گفت و گو با نسل زد با تاکید بر مناظرات امام رضا (علیه السلام) پرداخته شود. بر این اساس ما در این پژوهش درصدد پاسخ به سؤالاتی هستیم که بیانگر و روشن‌کننده این تحقیق باشد از جمله:

۱- شاخصه‌های اخلاق مداری در گفت و گو با نسل زد با تاکید بر مناظرات امام رضا (علیه السلام) چیست؟

۱. - مفهوم شناسی

پیش از پرداختن به بحث‌های اصلی لازم است کلمات کلیدی و تأثیرگذار را که در این پژوهش مطرح است مورد بررسی لغوی و اصطلاحی قرار داده شود تا با روشن شدن مفاهیم آن‌ها، تبیین هرچه بیشتر بحث ممکن شود.

۱-۱- شاخصه :

معنای لغوی :

شاخص در لغت به معنای برآمده، مرتفع، چشمگیر، برجسته و آن چیزی است که مقدارش ماهیت چیزی را معین می‌کند. (عمید، فرهنگ فارسی، ج ۲، ۱۳۸۲، ص ۱۱۰۵)

شاخصه: لائیت شاخص. چشم واگشوده نهاده. (جرجانی ، بی تا). حیران و چشم بازمانده. خیره مانده. قال الله تعالی : واقترب الوعد الحق فاذا هی شاخصه ابصار الذین کفروا یا ویلنا قد کنا فی غفلة من هذا بل کنا ظالمین. (انبیاء ، ۹۷) : و وعده (ثواب و عقاب) حق بسیار نزدیک شود و ناگهان چشم کافران از حیرت بی حرکت فرو ماند (و فریاد کنند) ای وای بر ما که از این روز غافل بودیم بلکه سخت به راه ستمکاری شتافتیم.

معنای اصطلاحی :

شاخص کمیتی است که نماینده چند متغیر همگن است و وسیله‌ای برای اندازه‌گیری و مقایسه پدیده‌هایی است که ماهیت و خاصیت مشخصی دارند و بر مبنای آن می‌توان تغییرات ایجاد شده در متغیرهای معینی را در طول یک دوره بررسی کرد. هر تمدنی شاخصه‌هایی دارد. ثبات ، پایداری در نظام شهری، داشتن حکومت، ایجاد تخصص، مراکز اجرایی، قوانین ثابت، مراکز اقتصادی، نهادهای علمی و داشتن نظام اخلاقی از شاخصه‌های تمدن‌ها است. (جان احمدی، ۱۳۸۸، ص ۳۰ - ۲۹)

شاخص : به طور کلی به یک عدد یا مقدار اشاره دارد که نشان‌دهنده وضعیت یا سطح یک پدیده یا متغیر است. این عدد می‌تواند مقایسه‌ای باشد و برای سنجش و ارزیابی به کار رود. به عنوان مثال، شاخص قیمت سهام، شاخص توسعه انسانی، شاخص تورم و غیره.

شاخصه : به ویژگی یا خصوصیتی اشاره دارد که یک چیز یا فرد را از چیزها یا افراد دیگر متمایز می‌کند. به عبارت دیگر، شاخصه نشان می‌دهد که یک چیز چگونه است یا چه ویژگی‌هایی دارد. به عنوان مثال، قد بلند، رنگ چشم، سرعت، و غیره. به زبان ساده تر، شاخص یک عدد است که وضعیت را نشان می‌دهد و شاخصه یک ویژگی است که چیزها را از هم متمایز می‌کند.

از آغاز ظهور اسلام، همواره معیارها و شاخصه‌هایی برای رشد و پیشرفت وجود داشته است که حضور آن‌ها در تمدن اسلامی برای همه دوران‌ها لازم و واجب است و نبود هر کدام از این شاخصه‌ها می‌تواند راه پیشرفت و ترقی تمدن اسلامی را به چالش بگذارد، از جمله محوریت قوانین قرآنی، خردورزی، علم، اخلاق، مجاهدت در راه خدا، حکومت مردمی، پرهیز از تحجر، ایجاد رفاه عمومی، استقرار عدالت، دوری از اقتصاد مبتنی بر ربا و تکاثر و غیره. اما همگام با پیشرفت انسان، قطعاً معیارها و شاخصه‌های جدیدی نیز مطرح شده است که اگر تمدن اسلامی قصد پیشرفت در دنیای مدرن را دارد، به دور از توجه به آن‌ها است.

مقام معظم رهبری (حفظه الله) چه زیبا فرمودند: برای این که انقلاب دچار انحراف نشود نیاز به وجود شاخص‌هایی است. خوب، شاخص در انقلاب ما چیست؟ این خیلی مهم است. سی سال است که ما در جهت این انقلاب حرکت می‌کنیم. ملت ما بصیرت به خرج دادند، شجاعت به خرج دادند، حقاً و انصافاً لیاقت به خرج دادند. این انقلاب را سی سال است شما دارید جلو می‌برید؛ اما خطر وجود دارد. دشمن انقلاب، دشمن امام بیکار نمی‌نشیند؛ سعی می‌کند این انقلاب را از پا در بیاورد. چه جور؟ با منحرف کردن راه انقلاب. بنابراین لازم است ما شاخص داشته باشیم. من عرض می‌کنم بهترین شاخص‌ها، خود امام و خط امام است. امام بهترین شاخص برای ماست. اگر این تشبیه با همه‌ی فاصله‌ای که وجود دارد، به نظر برسد، عیبی ندارد که تشبیه کنیم به وجود مقدس پیغمبر که قرآن می‌فرماید: «لقد کان لکم فی رسول الله اسوة حسنة لمن کان یرجوا الله و الیوم الآخر». (احزاب، ۲۱) خود پیغمبر اسوه است؛ رفتار او، کردار او، اخلاق او. یا در یک آیه‌ی شریفه‌ی دیگر می‌فرماید: «قد کانت لکم اسوة حسنة فی ابراهیم و الذین معه»؛ (ممتحنه، ۴) ابراهیم و یاران ابراهیم اسوه‌اند. در اینجا یاران ابراهیم پیغمبر هم ذکر شده‌اند تا کسی نگوید که پیغمبر معصوم بود یا ابراهیم معصوم بود، ما نمی‌توانیم از آنها تبعیت کنیم؛ نه، «قد کانت لکم اسوة حسنة فی ابراهیم و الذین معه اذ قالوا لقومهم انا براء منکم و ممّا تعبدون من دون الله کفرنا بکم» تا آخر آیه‌ی شریفه.

در مورد امام بزرگوار که شاگرد این مکتب و دنباله‌رو راه این انبیای عظام است، همین معنا صدق می‌کند. خود امام برجسته‌ترین شاخص‌هاست؛ رفتار امام، گفتار امام. (بیانات مقام معظم رهبری، ۸۹/۳/۱۴)

اخلاق جمع «خُلُق» در اصل واژه‌ای عربی و به معنای «سرشت و سبیه» به کار رفته است؛ اعم از اینکه سبیه و سرشتی نیکو و پسندیده باشد مانند جوان‌مردی و دلیری، یا زشت و ناپسند باشد مثل فرومایگی و بزدلی. (مصباح یزدی، ۱۳۸۲، ص ۱۹) در لغت نامه دهخدا آمده است: اخلاق جمع «خُلُق» و در لغت به معنای خوی‌هاست. (دهخدا، ۱۳۷۷، ج ۵، ص ۱۵۲۵)

اخلاق جمع خلق و خلق می باشد. راغب در مفردات می گوید:

«این دو واژه در اصل به یک ریشه بر می گردند. خلق به معنی شکل و هیئت و صفتی است که انسان با چشم می بیند و خلق به معنی قوا و سجایا و صفات درونی است که با چشم دل دیده می شود». (راغب اصفهانی، ۱۳۳۲، ص ۱۵۶) همچنین ابن منظور در لسان العرب خلق و خلق را به یک معنا دانسته و می گوید این دو به معنی صفات و سجایای درونی است که مختص به نفس انسان است و شخص می تواند دارای اوصاف حسنه یا قبیحه باشد. (ابن منظور، ۱۳۷۵، ج ۴، ص ۳۹۱)

اخلاق در اصطلاح دانشمندان و عالمان اخلاقی، معانی و کاربردهای متفاوتی دارد. سه معنی زیر برای اصطلاح اخلاق در نظر عالمان اخلاقی بر شمرده شده است:

صفات راسخ نفسانی: صفات و هیئت‌های پایدار در نفس که موجب صدور افعالی متناسب با آنها به‌طور خودجوش و بدون نیاز به تفکر و تأمل از انسان می‌شوند.

صفات نفسانی: هرگونه صفت نفسانی است که موجب پیدایش کارهای خوب یا بد می‌شود؛ چه آن صفت نفسانی به‌صورت پایدار و راسخ باشد و چه به‌صورت ناپایدار، و چه از روی فکر حاصل شود و یا بدون تفکر و تأمل سرزند.

فضایل اخلاقی: گاهی واژه اخلاق صرفاً در مورد اخلاق نیک و فضایل اخلاقی به کار می‌رود؛ مثلاً وقتی گفته می‌شود «فلان کار اخلاقی است» یا «دروغ‌گویی کاری غیر اخلاقی است»، و یا زمانی که گفته می‌شود «عصاره اخلاق عشق و محبت است»، منظور از اخلاق، تنها اخلاق فضیلت است. (مصباح یزدی، ۱۳۸۲، ص ۲۲-۱۹؛ عطاران، ۱۳۸۸، ص ۱۵)

اما در کتاب‌هایی که به علم اخلاق اختصاص دارند معمولاً کاربرد نخست به عنوان تعریف اخلاق ارائه می‌گردد. علم اخلاق نیز که اغلب با حذف کلمه علم از ابتدای آن به‌طور مطلق بکار می‌رود، علمی است که از انواع صفات خوب و بد بحث کرده، آنها را مورد شناسایی و تعریف و تبیین قرار داده، کیفیت اکتساب صفات خوب و فضایل را و نیز چگونگی زدودن صفات رذیله را بیان کرده است. به تعبیر مرحوم نراقی: «علم اخلاق عبارت است از دانش صفات مَهْلَکَة و مُنْجِیَة، و چگونگی متصف شدن و گرویدن به صفات نجات‌بخش و رها شدن از صفات هلاک کننده» (نراقی، ۱۳۶۴، ج ۱، ص ۱۵-۹). بنابراین، هدف نهایی علم اخلاق این است که انسان را به کمال و سعادت حقیقی خود، یعنی قرب الهی برساند.

نسل زد :

کسانی‌اند که روی زمین به نرمی گام برمی‌دارند و چون نادانان ایشان را طرف خطاب قرار دهند به ملایمت پاسخ می‌دهند. (فرقان، ۶۳)»

حسن نیت

حسن نیت آن که دل، باطن و ضمیر انسان که محل صدور نیت و تصمیم او برای انجام امور است، از هر گونه زشتی و آلودگی منزّه باشد. به عبارت دیگر، اخلاص، که همان جهت گیری خدایی داشتن در کارها است، در مناظره نیز مورد توجه قرار گیرد. این اصل البته زمینه تحقق همه شاخص های پیش گفته است و چون این امور محقق شوند، به طوری که از باطن و ضمیری الهی سرچشمه گرفته اند. انسان کامل، مصداق عینی اخلاص و پاکی ضمیر است. امام رضا (علیه السلام) که مصداق انسان کامل است. آینه تمام نمای اخلاص و پاکی ضمیر انسانی است. چنین وجود مطهری است که محل تجلی علم الهی شده است و به هر متعلم می آموزد که توفیق، جز به اخلاص، حاصل نخواهد شد. (غفاری، ۱۳۹۶، ص ۱۲۲-۱۰۳)

حق جویی

آنچه مناظره را از دیگر شیوه های بحث و گفت و گو جدا می سازد، برخورداری مناظره از شاخص حق جویی است. در مناظره، همه تلاش باید بر این مطلب متمرکز شود که حقیقت از راه بحث و نظر بیان و آشکار شود. مناظره غالب و مطلوب ندارد، بلکه دو طرف مناظره باید در پی حق باشند و حق آنان را به هر سمت هدایت کرد از آن تبعیت کنند. مناظره تنها یکی از راه های رسیدن به حقیقت است. پس اگر مناظره ذاتاً خود مقصود نباشد و هدف از آن رسیدن به حقیقت باشد، در این صورت شخص مناظره گر باید در طلب حق چون جوینده گمشده ای باشد که برایش مهم نیست که این گمشده به دست خود او پیدا شود یا به دست دیگری. چنین کسی در مناظره باید رقیب و حریف خود را معین بداند نه خصم. (اسلامی، ۱۳۸۹، ص ۲۶۵)

امام رضا (علیه السلام) در مواضع بسیاری از مناظرانشان، وقتی طرف مقابل، ناتوان و درمانده سکوت می کرد و یا مجاب می شد، او را به پرسش دیگری تشویق و یا خود طرح سوال می کردند تا آنجا که هیچ نقطه ابهامی در بحث بر جای نماند و حق آن گونه که شایسته است دیده شود. مانند وقتی امام رضا (علیه السلام) سلیمان مروزی را متوجه تناقض در گفتارش نمود، او به ناچار سکوت کرد، اما امام رضا فرمود عیبی ندارد به سوالات ادامه بده و سخت را تمام کن. (صدوق، ۱۳۶۳، ج ۱، ص ۳۱۵)

مدارا و تسامح دینی

از دیگر شاخص های الگوی رفتاری با پیروان سایر ادیان و مذاهب در فرهنگ امام رضا (علیه السلام)، رفق و مدارا و تسامح دینی است. شاید به صراحت گفت که یکی از بزرگ ترین ضربه هایی که دین داری و دین باوری در طول تاریخ چند هزار ساله تمدن مدون دینی از سوی خود دین داران و حامیان متعصب مذهبی دیده، همین روحیه سخت گیری و عدم تسامح دینی بوده است. در حالی که به روایت تاریخ از زندگی و سیره انبیای سلف، به ویژه شخص پیامبر و ائمه اطهار (علیه السلام) این بزرگواران همواره از مصادیق بارز چنین روحیه و نگرشی بوده اند. (گواهی، ۱۳۷۶، ص ۷۹)

توجه به نکته ضروری است که تساهل و تسامح دینی با پیروان دیگر ادیان و آزاد گذاشتن آن ها در اندیشه و بیان، به معنای حقانیت مطلق و حتی نجات و سعادت مندی همه آن ها در آخرت نیست. توضیح آنکه اگر بررسی آراء و عقاید به لحاظ آخرت باشد، فقط یکی حق است و رهرو یک راه، اهل نجات است، ولی اگر به لحاظ دنیا باشد انسان ها با ادیان و عقاید متعدد می توانند در کمال رفق و مدارا و رواداری دینی با هم زندگی کنند.

امام رضا (علیه السلام) نسبت به پیروان ادیان و فرق مختلف، برخوردی مسامحه آمیز داشته است. سلوک حضرت با عالمان مذاهب و سران ادیان به طوری است که برخی از پیروان این فرق، به اشتباهات خود در مسائل اعتقادی و کلام، اعتراف کرده و گاهی با امام به مباحثه پرداخته و ایشان نیز با تساهل و تسامح و به دور از تعصب و سخت گیری، به بحث پرداخته است.

گاهی در لحن کلام و طرز رفتار امام رضا (علیه السلام) نوعی قاطعیت و شدت عمل و برخورد صریح دیده می شود و گاهی ملایمت و نرمش و انعطاف و تسامح. این تفاوت بستگی به موارد و مواضع مختلف دارد. در مورد مسائلی که جنبه اصولی دارد و با مبانی، خط فکری و عقیده حق در تضاد و تنافی باشد مانند مباحث توحید و امامت و... است. در اینگونه موارد امام رضا (علیه السلام) سازش ناپذیر، حساس، دقیق، بی گذشت و بدون اغماض و انعطاف است، ولی در سایر موارد آنجا که به معاشرت های انسانی و حقوق شخصی و زمینه های رفتاری و هنجاری مربوط می شود، اهل عفو و گذشت و اغماض و تسامح است؛ بنابراین ملاک و راز تفاوت در برخوردهای گوناگون حضرت باید در این مسئله جستجو کرد. (گنجور، ۱۳۸۹، ص ۱۹۷)

انصاف

یکی دیگر از شاخصه های اخلاق مداری در گفت و گو با نسل زد با تاکید بر مناظرات امام رضا (علیه السلام)، انصاف است. که در اینجا هدف از مناظره کشف حقیقت است، پس باید به رقیب اجازه داد تا دلائل خود را آن گونه که می خواهد بیان کند و مقدمات استدلال خود را به هر شکل که پسندید بچیند، در این روند گاه رقیب ممکن است احساس کند که دلیل پیشین او نادرست است و در نتیجه آن را با دلیل دیگری جایگزین کند. در این حال نباید مانع او شد و او را به حفظ مواضع و دلائل پیشین ملزم داشت؛ زیرا در روند مناظره چه بسا رقیب احساس کند دلیلی که بر مدعای خود آورده است، از قوت کافی برخوردار نیست. از این رو ترجیح می دهد که برای اثبات مدعای خود از دلائل تازه تری بهره جوید. مناظره گری که این مسئله را در یافته است، اگر قصدش تنها پیروزی بر حریف باشد، این تنگنا را به سود خود دیده و حریف را

ملزم به حفظ مواضع خویش می کند و از پاشنه آشیل او بهره می جوید. اما مروت اقتضا می کند که در این حالت به حریف این امکان داده شود تا موضع استوارتری اتخاذ کند. (اسلامی، ۱۳۸۹، ص ۲۶۶)

مانند سلیمان مروزی در حین مناظره با امام رضا (علیه السلام) با تغییر موضع و به اصطلاح از شاخه ای به شاخه دیگر، باعث شد تا مامون بر او بانگ زند و او را از این کار نهی کند، اما حضرت فرمود رهاش کن و سخنش را قطع نکن؛ چون آن را دلیل حقانیت خود می داند. (صدوق، ۱۳۶۳، ج ۱، ص ۳۸۰)

انصاف نکته دیگری را هم در بر دارد و آن سوء استفاده نکردن از آزادی در تغییر موضع است و اینکه با جحد و انکار، علی رغم اثبات حق، از پذیرش آن سرپیچی نکند. مانند ابوفره مسیحی که به قصد غلبه، در مجلس مناظره حضرت رضا وارد شد و هنگامی که با پاسخ های قوی و استوار امام مواجه گشت، با شتاب مجلس مناظره را ترک کرد. (صدوق، ۱۳۶۳، ج ۲، ص ۵۵۹)

نتیجه گیری

در این مقاله به آنچه که گفته شد به این نتیجه دست یافتیم که رفتار و سلوک امام رضا (علیه السلام) مبین آن است که به طور اساسی اندیشه های معصومین وجه جهانی دارد و به لحاظ اتصال وحی، جاودانه است. جاودانگی و جهان شمولی این تعالیم از عملکرد ائمه اطهار در زمان خود و کارایی و اثر بخشی آن در عصر حاضر برداشت می شود. بهترین الگو، تدبیر و اشراف و هوشیاری امام با هدفی الهی است که باعث شده که هر مناظره ای به آگاهی بخشی و روشننگری انجام شده و چنین نتیجه ای، به سود هر طرف است؛ و این همانی است که صاحب نظران، شرط هر مناظره ای می دانند. شاخص های ده گانه ی الگوی رفتاری مناظرات امام رضا، زمینه تحقق نظری و عملی اخلاق خواهد بود تا در راه اخلاق مناظره سودمند به کار آید. امید است در گفت و گو با نسل زد از این شاخص ها استفاده و مفید بوده باشد.

منابع

قرآن کریم.

بیانات حضرت آیت الله العظمی سید علی خامنه ای (دام عزه العالی)، (بر گرفته از سایت www.khamenei.ir)

۱- ابن منظور، محمد بن مکرم، (۱۳۷۵)، **لسان العرب**، ج ۴، بیروت.

۲- اربلی، علی بن عیسی، (۱۴۲۱ق)، **کشف الغمّة**، قم، انتشارات الشّریف الرّضی.

- ۳- اسلامی، حسن، (۱۳۸۹)، **اخلاق مناظره**، ویراستار فرامرز قراملکی، اخلاق کاربردی در ایران و اسلام، تهران، مطالعات فرهنگی و اجتماعی .
- ۴- امام رضا، علی بن موسی، (۱۴۰۶ ق)، **الفقه یا فقه الرضا**، تحقیق مؤسسه آل البيت، مشهد، انتشارات المؤتمر العالمي للامام الرضا.
- ۵- عمید، (۱۳۸۲)، **فرهنگ فارسی**، ج ۲.
- ۶- جان احمدی، فاطمه، (۱۳۸۸)، **تاریخ فرهنگ و تمدن اسلامی**، تهران، انتشارات نشر معارف.
- ۷- جرجانی، سید شریف، (بی تا)، **مقدمه اللغة**، قاهره. به نقل از wikifeqh.ir
- ۸- جوهری، اسماعیل بن حماد، (۱۴۰۷ ق)، **تاج اللغة**، بیروت، دار العلم للملایین، ج ۴ .
- ۹- دهخدا، علی اکبر، (۱۳۷۷)، **لغت نامه**، تهران، مؤسسه دهخدا.
- ۱۰- راغب اصفهانی، حسین بن محمد، (۱۳۳۲)، **المفردات**، تهران، مرتضوی .
- ۱۱- زبیدی، مرتضی، (۱۴۱۱ ق)، **تاج العروس**، بیروت، دارالفکر .
- ۱۲- صدوق، محمد بن علی، (۱۳۶۳)، **عیون اخبار الرضا (علیه السلام)**، ج ۲، نشر رضا، مشهد .
- ۱۳- عطاردی، عزیز الله، (۱۴۰۶ ق)، **مسند الامام رضا (علیه السلام)**، مشهد، آستان قدس .
- ۱۴- فضل الله، محمد جواد، (۱۳۸۰)، **تحلیلی از زندگی امام رضا (علیه السلام)**، ترجمه سید محمد صادق عارف، مشهد، بنیاد پژوهش های اسلامی آستان قدس رضوی .
- ۱۵- قرائتی، محسن، (۱۳۸۳)، **تفسیر نمونه**، ج ۱۱، نشر مرکز فرهنگی درسهایی از قرآن.
- ۱۶- کلینی، محمد بن یعقوب، (۱۳۶۲)، **اصول کافی**، تهران، نور.
- ۱۷- گنجور، مهدی، (۱۳۸۹)، **اخلاق مناظره**، ویراستار فرامرز قراملکی، اخلاق کاربردی در ایران و اسلام، تهران، پژوهشکده مطالعات فرهنگی و اجتماعی .
- ۱۸- گواهی، عبدالرحیم، (۱۳۷۶)، **درآمدی بر تاریخ ادیان در قرآن**، تهران، دفتر نشر فرهنگ اسلامی .
- ۱۹- مجلسی، محمد باقر، (۱۴۲۱ ق)، **بحار الأنوار**، بیروت، دارالمعارف للمطبوعات .

۲۰- مصباح یزدی ، محمد تقی ، (۱۳۸۲)، فلسفه ی اخلاق، شریفی، احمدحسین ،تهران ، امیرکبیر.

۲۱- مصطفوی، حسن، (۱۴۱۶ق)، التحقیق، تهران، وزارة الثقافة و الارشاد الاسلامی .

۲۲- مطهری، مرتضی، (۱۳۷۳)، تعلیم و تربیت در اسلام، تهران، صدرا .

۲۳- نراقی ، ملا محمد مهدی، (۱۳۶۴)، جامع السعادات، ناشر حکمت.

مقالات :

۲۴- اخلاقی ، اسماعیل ، (۱۳۸۸)، تربیت دینی در عصر مدرن ، ش ۲۵۸، پگاه حوزه.

۲۵- چاوشی ، سیدعلی ، (۱۴۰۳)، شناخت نسل زد و راه های تعامل با آن.

۲۶- خالویان ، مینا و رضاداد، علیه ، (۱۴۰۳)، عصری سازی شاخصه های اخلاق مدارا در گفت و گو با نسل زد بر مبنای مناظرات اعتقادی امام رضا (علیه السلام) .

۲۷- دوست محمدی ، حسین ، (۱۴۰۱)، زمینه ها و پیامدهای مشارکت نسل زد در تنش های سیاسی - اجتماعی ایران .

۲۸- عطاران ، بهزاد، (۱۳۸۸) ، تحلیل قرآنی سیره عبادی و اخلاقی امام سجاد علیه السلام ، (پایان نامه کارشناسی ارشد) ، دانشگاه قم.

۲۹- غفاری ، محمد هادی ، (۱۳۹۶)، شاخص های اخلاقی مناظرات.

۳۰- کازرونی ، اسماعیل و همکاران ، (۱۴۰۳)، چالش های حکمرانی جمهوری اسلامی ایران در شبکه های اجتماعی.

۳۱- De White, M. (۲۰۲۲). Gen Z are not 'coddled.' They are highly collaborative, self-reliant and pragmatic, according to new Stanford-affiliated research. Stanford News. <https://news.stanford.edu/۲۰۲۲/۰۱/۰۳/know-gen-z>

۳۲- Iftode, D. (۲۰۱۹). Generation Z and Learning Styles. SEA-Practical Application of Science, ۷ (۲۱), ۲۵۵ _ ۲۶۲

۳۳- Twenge, Jean M. (۲۰۲۳). Generations: The Real Differences Between Gen Z, Millennials, Gen X, Boomers, and Silents—and What They Mean for America's Future, New York, Atria Book